

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА

СИСТЕМАТИЧЕСКО БОГОСЛОВИЕ

Професионално направление 2.4. Религия и теология

(История на монотеистичните религии)

АВТОРЕФЕРАТ

НА ДИСЕРТАЦИЯ НА ТЕМА:

**„МЮСЮЛМАНСКАТА ОБЩНОСТ В БЪЛГАРИЯ:
МЕЖДУ ТРАДИЦИЯТА И СЕКУЛАРИЗАЦИЯТА
(ПРАВОСЛАВНО-БОГОСЛОВСКО ИЗСЛЕДВАНЕ)“**

Докторант:

Здравко Валериев Кънев

Научен ръководител:

доц. д-р Клара Тонева

София, 2021

СЪДЪРЖАНИЕ

I. Увод.....	3
1.Обща характеристика на дисертационното изследване....	4
1.1. Актуалност на изследването.....	6
1.2. Обект и предмет на изследването.....	8
1.3. Цел и задачи на изследването.....	8
1.4. Методология на изследването.....	9
1.5. Състояние на изследването.....	9
1.6. Структура на изследването.....	16
II. Изложение.....	16
III. Заключение.....	22
IV. Научни приноси.....	27
V. Публикации по темата на дисертацията.....	28

Дисертационният труд: „**Мюсюлманската общност в България: между традицията и секуларизацията (православно-богословско изследване)**“ съдържа 240 страници и се състои от Предговор, Увод, Четири глави, всяка с три параграфа, Изводи след всяка глава, Заключение, Списък със съкращенията, Използвана литература (общ брой 272 книжни тела, от които 249 на кирилица, 23 на латиница, 17 електронни сайта) и Приложения.

I. Увод

Критерият за истинност на една религия е: ако тя винаги е вярна на своето начало, на своята автентична същност, на своя текст, към които неизменно се придържа. Според християнския критерий истинската богооткровена религия е тази, която съществува единствено *в* и *чрез* богочовечеството на Господ Иисус Христос.

Бог на Авраам, Исаак и Иаков не само е действал в историята и е говорил чрез пророците, но се разкрива в света чрез изпращането на Своя Единороден Син, чрез Боговъплъщението на Иисус от Назарет, чрез Неговите проповед, страдания, кръстна смърт, Възкресение и Възнесение. Свидетелствата за Божието самопонизяване трябва да бъдат засвидетелствани пред всички хора, най-вече пред изповядващите исляма.

Универсалността на изкупителното Христово дело е истина, която е необходимо да се използва в диалога с исляма, защото Господ Иисус Христос страда, умря и възкръсна не само за онези, които Го приемат, но и за онези, които Го отхвърлят.

Дисертационният труд е резултат от личния ми стремеж да си отговоря на няколко съществени въпроса: защо тази религия, появила се седем века след християнството и безспорно заимствала от юдео-християнската традиция, продължава да е свързвана предимно с подчинението, със страха и с екстремизма; какво се случва в българската мюсюлманска общност преди и след 1989 г.; какви са процесите, които се проявяват в ислямската общност и как нейните духовни лидери отговарят на натиска от страна на държавната атеистична власт; как мюсюлманската общност в България реагира на опасността от радикализация?

Взаимодействието на християнството и исляма по българските земи е от векове, а историята свидетелства, че то е и с положителен, и с отрицателен знак.

Противодействието в религиозен, социален и културен аспект, предизвиква множество проблеми, които е необходимо да бъдат мирно и справедливо разрешавани. Затова и процесите, които се разгръщат в мюсюлманската общност, трябва да бъдат задълбочено, но и добронамерено изследвани. Целта не е да се всява отчуждение и напрежение между изповядващите християнството и исляма, а друго – да се посочи болестта и да се намери лекът, който изцерява.

1. Обща характеристика на дисертационното изследване

Ислям – има ли друга дума, която да провокира в такава степен и да предизвиква толкова много и различни реакции, толкова много и различни мнения, вариращи от положителни и приятелски до крайно отрицателни, предубедени и заклеймяващи? Още със своята поява на историческата сцена ислямът провокира и ще продължава да провокира останалите религии, и то не само в обществен и политически, но и в духовен план.

Присъствието и влиянието на тази религия в пределите на Европа, на Балканския полуостров и конкретно в България, е от близо тринадесет века. Историческите сведения за взаимодействието на исляма с християнството по нашите земи е от времето на хан Тервел. Знакови български личности са имали пряко съприкосновение с исляма: св. цар Борис Покръстител, св. Константин-Кирил Философ, св. патриарх Евтимий Търновски, св. Софроний Врачански, както и много християни, приели мъченическия венец заради своята вяроност към Христос.

През времето на турското робство се оформят и отношенията на християнството към исляма. Начинът на налагане на новата религия сред

християнското население, продължава да е предмет на изследване от историците, онова, което е важно за християните, е, че както по време на гоненията през първите векове на разпространение на християнството, така и по време на ислямското нашествие по нашите земи, мнозина са загубили живота си. И в двата исторически периода Църквата Христова се сдобива и обогатява с мъченици, които се молят за всички нас.

Мюсюлманите също имат и носят белезите от своите рани, като след Освобождението и след промените от 1989 г., различни фактори оказват влияние върху общността им: от една страна, усещането, че са пренебрегнати и дискриминирани, а от друга – болезненият спомен от преживяното по време на т. нар. Възродителен процес.

Нашата съвременност е преситена от разнообразни религиозни вярвания, а процеси като секуларизацията в голяма степен инспирират завръщането към основите на вярата, тенденции, които се откриват и сред мюсюлманската общност. Отчуждението от вярата не подминава и мюсюлманите, които макар и да се възползват от предимствата на модерността, нерядко се обявяват и против всичко, което е определяно като „западно“.

Конкретно в доктринален план ислямът отхвърля богооткровеното учение на християнството; веровите, култовите и етичните различия между християнството и исляма са видни.

Проблемът е предимно в претенцията на исляма за универсалност, в твърдението му, че той е последната религия на откровението, която съдържа в себе си завършеното и непроменено откровение, изопачено от юдаизма и християнството.

1.1. Актуалност на изследването

Актуалността на темата се изразява в няколко насоки:

Първо, проблемът с кораничните постановки, които съдържат възможност за радикализиране на мюсюлманите. Макар приведените аяти (стихове) в дисертационния труд да са насочени към точно определени общности, в определено време и място, за голяма част от изповядващите исляма те са повеля от Аллах, която има статут на закон, а отгук – трябва да се приложи и на дело.

Второ, полемиката между християнството и исляма, която макар и в задочна форма, започва още с появата на новата религия през VII век. От това взаимодействие до голяма степен се определя и насоката в общуването между двете религии. Ако св. Йоан Дамаскин определя исляма като ерес, която изповядва заблудите на арианството, то някои изследователи на византийско-ислямската полемика, като например о. Йоан Майендорф, смятат, че ислямът е повлиян от монофизитството, а не от арианството, а св. Григорий Палама определя ислямската религия като „варварска“.

Трето, навлизането на проповедници на исляма на Балканския полуостров до голяма степен очертава и сблъсъка с българските владетели. Проследяването на противоборството с исляма от страна на владетели като хан Тервел, св. цар Борис, св. Константин-Кирил Философ, св. патриарх Евтимий, мъчениците по време на османския период, св. Софроний Врачански и др., ясно разкрива и какво е отношението между християнството и исляма в български контекст.

Четвърто, след Освобождението голяма част от българите, приели исляма, остават да населяват територията на днешна България. Част от тях носят спомена за насилственото налагане на вярата; друга част заявяват, че доброволно са я приели, а не по принуда. Тази обърканост, наред с

неясната религиозна и етническа идентичност, води, от една страна, до проблеми вътре в мюсюлманската общност, а от друга – до напрежение в общуването с останалите вероизповедания в страната.

Пето, актуалността на темата е свързана и с желанието на мюсюлманската общност да се завърне към корените на религията си, към традицията на своите древни предци, като по този начин търси легитимност в страната. Процесите, които се случват в общността, насочени предимно срещу секуларизацията, мотивират много от мюсюлманите, най-вече младите, да се активизират в своето образование, което получават в ислямски държави – където, за съжаление, се сблъскват с чужди традиции в изповядването на вярата и с крайна строгост в прилагането на закона. Това води до проблеми не само вътре в самата мюсюлманска общност, но и в отношенията ѝ с другите религии в България.

Шесто, темата ще бъде все така актуална; нейната актуалност няма да намалее или да премине, тъй като няма как в краткосрочно бъдеще да се намери адекватно и в пълнота работещо решение относно проблема за радикализирането на религиозна основа. История на религиите дава достатъчно свидетелства и доказателства, че с религията се е злоупотребявало и, че това ще продължава да се случва.

И все пак, възможно е да се очертае съдържателната основа на проблема, да се изведат процесите, които протичат, да се изследват причините за появата им, да се анализират последиците и да се даде предложение за разплитането на този възел. Единственият възможен път е този на образованието, интеграцията и междурелигиозния диалог.

1.2. Обект и предмет на изследването

Обект на изследването е мюсюлманската общност в България, която макар и да изглежда монолитна, всъщност е дълбоко фрагментирана.

Предмет на изследването са процесите, които протичат в мюсюлманската общност – секуларизация, реислямизация, проислямизация и радикализация, които са последица от разнообразни причини, усилващи се тенденции и направени избори.

1.3. Цел и задачи на изследването

Целта на настоящия труд е през призмата на История на монотеистичните религии да бъдат изведени и анализирани процесите, протичащи в мюсюлманската общност, защото под маската на нейната монолитност се таи раздробеност, която, оказва се, както ще посочим, в някои измерения има и положителна роля.

Задачите на дисертационното съчинение са свързани пряко с поставените цели: да се установи какви са причините за активизиране сред мюсюлманската общност; защо се радикализират някои нейни представители; има ли и кои са кораничните текстове, които мотивират и обосновават такова поведение, какви са историческите фактори и въздействия; ще се направи и опит да се прогнозират последствията както за самата мюсюлманска общност, така и за цялата страна.

1.4. Методология на изследването

Методите, използвани в изследването, са: индуктивен; дедуктивен; аналитичен; синтетичен; сравнителен; апологетичен.

1.5. Състояние на изследването

Авторите, използвани при работата върху дисертационния труд, са разделени в няколко групи: православни автори – висши духовници и православни богослови; арабисти (българска школа); европейски арабисти и историци, арабисти (руска школа).

Арабисти (българска школа) – важен принос за първа глава на изследването, както и за формирането на авторовата позиция имат изследванията на проф. Й. Пеев: *Отношенията християнство-ислям: дебат и диалог.* – В: *Християнството и нехристиянските религии.* Силистра, 2003; *Съвременният арабски свят.* С., 1985; *Ислямът: доктринално единство и разноликост.* С., 1982; *История и философия на една религия.* С., 1985. *Основни етапи в историята на исляма.* – В: *Християнство и ислям.* С., 2007; *Основни понятия.* – В: *Християнство и ислям. Основи на религиозната толерантност.* С., 2007; *Съвременният ислям.* С., 1999.

От важно значение за работата е основополагащата студия на проф. Цв. Теофанов – *Християнският и ислямският фундаментализъм: „актуализиране“ на религията в съвременен контекст.* – В: *Библия, култура, диалог,* Т. 2, С. 2010. Полезни в хода на изложението се оказаха и други негови изследвания: *Арабската средновековна култура,* т. 1, С., 2001; *Феноменология на пророка.* С., 2015 и *Водещи идеи в християнското вероучение.* – В: *Християнство и ислям.* С., 2007; *Арабската средновековна култура. Контекст, текст, подтекст.* Т. I, С., 2001; *Арабската средновековна култура. Любов, вино, мъдрост.* Т. II. С., 2002; *Езическата арабска поезия.*

С., 1998, особено по отношение на езическия етос, прехода „джахилия–ислям“ и характеристиките на ранния ислям.

Проф. Павел Павлович – друг представител на българската арабистична школа – ми беше особено полезен с неговите целенасочени и задълбочени изследвания върху историята и културата на Древна Арабия (История и култура на древна Арабия. С., 2008), както и с аналитичния му поглед върху исляма в обща културно-историческа перспектива (Арабският свят и ислямът в културно-историческа перспектива. С., 2017); Мухаммад в Мека (610-622): В търсене на Божия облик. – В: сп. *Orientalia*, НБУ, 1/2005; Подходи към изучаването на ранния ислям (VII-VIII в.). Метод и история. С., 2017; Представата за ширк в Корана. – В: История и култура на Древна Арабия. С., 2008; Първото откровение на пророка Мухаммад: Зараждане и историческа динамика на наратива през периода VIII-X век. – В: сп. *Orientalia*, НБУ, 1/2009; Съдбата в представите на джахилията и исляма. Възникване на историческо мислене у арабите. – В: История и култура на Древна Арабия. С., 2008; Формиране на класическите юридически школи в синитския ислям. – В: Арабският свят и ислямът в културно-историческа перспектива. С., 2017. Автор, чийто съчинения подпомогнаха по-богато и образно да се изгради представата за фатализма и всички езически практики, които оказват влияние на основателя на ислямската религия – Мохамед.

Проф. Симеон Евстатиев е арабист, който има ценни разработки както върху политиката и религията в ислямския свят и отношението помежду им, така и върху салафизма. Основните негови трудове, чието идейни ядра са свързани с изследвания проблем, са: За естеството и генезиса на ислямското учение за вероотстъпничеството. – В: Арабският свят и ислямът в културно-историческа перспектива. С., 2017; Религия и политика в арабския свят. С., 2011; Салафизмът в Близкия Изток и границите на вярата. С., 2018; Салафизмът в Близкия Изток и границите на

вярата. С., 2018, от където черпим сведения за появата и доктриналното развитие на салафитското течения в т. нар. радикален ислям, който е чужд на традиционния.

Проф. Вл. Чуков проявява целенасочен интерес към зараждането на ислямската държавност, въпрос, който макар и да не изглежда централен за дисертационното съчинение, се оказва от важно значение, защото идентичността е свързана както с религията, така и с разбирането за определена принадлежност и то към определена държава. (Зараждането на ислямската държавност. С., 1994; Философия и теория на ислямското право. С., 1997, както и съвместната му публикация с В. Георгиев за философията и теорията на ислямското право (Чуков, В. и Георгиев, В. Философия и теория на ислямското право. С., 1997.).

Европейски арабисти и историци: У. М. Уот (един от най-видните арабисти и първият, който предлага научна хипотеза относно причините за възникването на исляма), П. Крон, също знаково име в ислямологията, която оспорва предложената хипотеза, като същевременно предлага своя; А. Корбен и Ф. Дени – които изследват темата за влиянието на елинската философия върху исляма и формирането на различни рационални течения в него; Л. Масиньон, който подчертава общия корен за монотеистичните религии – личността на праотеца Авраам; М. Кук – с дълбокото му познание на кораничния текст и образуването на кораничния канон; Р. Никълсън – с изследванията му върху мистиците на исляма и влиянието на мистицизма в изграждането на религиозната система, която е нетрадиционна за класическия ислям; Т. Изуцу – с емблематичното му и основополагащо изследване върху отношението „Аллах – човек“ и етимологията на основните ислямски термини и понятия; Г. Грюнебаум, който със своите изследвания очертава пътя, който ислямът извървява от своята поява и нататък; Д. Сурдел – с изследванията му върху „раждането“ и развитието на исляма и историята на арабите, и др. Посочените автори са

едни от най-видните и утвърдени арабисти. Техните изследвания послужиха за разработването на темата, особено в нейната първа глава, защото категорично смятам, че без представянето на исляма, на предпоставките за появата му, на неговия основател, на базисните му доктринални постановки, няма как по-нататък да се обясни и аргументира поведението на мюсюлманите, т. е на тези, които са се отдали на Аллах.

Арабисти (руска школа): Иг. Крачковский – със съдържателното му, задълбочено и обстойно изследване върху фатализма в Древна Арабия, който оказва силно влияние върху Мохамед и религиозно-философската система на исляма; И. Климович, който обстойно разглежда появата на исляма в Арабския полуостров и консолидирането на племената; М. Б. Пиотровский – който изследва личността на Мохамед и реакцията на арабските езичници спрямо него.

Православни богослови – висши духовници и православни автори: Сред имената на православните духовници и православните автори, които са насочвали научния си интерес към исляма, са: архиепископ Анастасий Янулатос, главно със студията му „Разбирайки Православието: как да различим мисията от прозелитизма“. – В: Християнството и нехристиянските религии. Силистра, 2003, както и монографията му „Ислам“. Белград, 2005 и др.

Прот. Йоан Майендорф също има изследвания, насочени към исляма, които спомогнаха за проследяване на ислямо-византийската полемика: Византийски представи за исляма. Сп. „Богословска мисъл“, 2/2002; както и Византийската църква между небето и земята. С., 2007.

Митрополит Дамаскинос (Папандреу) беше използван с неговата студия върху религиозната толерантност и фундаментализма, публикувана в Библия-Култура-Диалог. Т. 4, С. 2011г.

Дякон Юрий Максимов със своите изследвания подпомогна да очертая картината върху най-ранния християнски поглед върху исляма

(Феодор Абу Курра об исламе. – Във: Византийските сочинения об исламе (тексти преводов и коментари). М., 2006; Преподобный Иоанн Дамаскин об исламе. – Във: Византийские сочинения об исламе (тексти преводов и коментари). М., 2006; „Феодосий дякон: Поэтическая полемика с исламом в Византии” – В: Альфа и Омега, 48, 2007).

Българската богословска школа е представена чрез: Варненски и Великопреславски митрополит Кирил (†2013г.), Варненски и Великопреславски митрополит Йоан, Русенски митрополит Наум, проф. д-р архим. Евтимий (Сапунджиев), архим. Антим (Шивачев), проф. протопрезвитер Н. Шиваров, проф. Ив. Снегаров, а също и П. Вълчев, който е написал книга за ислямската религия, подходяща за средните духовни училища.

Автори от българската православна школа, които пряко засягат исляма в своите изследвания, са: доц. Св. Риболов (Византийските автори за исляма. Сп. „Християнство и култура“, бр. 3/2006; Православната църква в Османската империя. – В: Увод в православно християнство за политолози, историци и социолози. С., 2017; Арианският възглед за Спасителя. – В: Иисус Христос: Аскет или Спасител. С., 2014, съчинение, което изследва ереста на Арий, която, според изследователите, повлиява върху Мохамед особено относно учението му за личността на Господ Иисус Христос) и доц. П. Павлов с неговото дисертационно съчинение върху исляма по българските земи („София – религиозен център през XVI в.“, под печат), както и статията му, свързана със св. Григорий Палама и османските турци – В: Сборник с материали в памет на проф. д-р Христо Стоянов. С., 2005.

Важно място сред изследователите на исляма от православна позиция заема доц. Клара Тонева с нейното идейно богато и целенасочено изследване на исляма през призмата на История на религиите Обзорите, богословските анализи и прогнозите на доц. К. Тонева ми бяха особено

полезни при разбирането, осмислянето и анализа на съвременното състояние на мюсюлманската общност, както и при очертаването на подходите и решенията в бъдеще. По-главни нейни изследвания, с които съм работил, са: „Домът на исляма“ и Западът или „Домът на исляма“ срещу Запада. – В: Трудове на катедрите по история и богословие. Шумен, 2006; Ако любов нямам... С., 2006; Библейски основания на междурелигиозния диалог. Православно-догматичен анализ. – В: Библия-Култура-Диалог, т. 1, Сборник с изследвания и студии. С., 2009; Господство-подчинение в отношението Аллах – човек. Сп. „Духовна култура“, 9/2003; Джихад. Между меча и върховното усилие на сърцето. Сп. „Духовна култура“, 4/2003; Един православен поглед върху „етиката“ на Мохамед. С., 2007; Ислямската представа за Иисус Христос. С., 2011; Ислямската традиция – възникване, същност и развитие. Сп. „Духовна култура“, 8/2005; Ислямът и неговият изначален юдейски избор. Сп. „Духовна култура“, 12/2003; Модернизирание на исляма или ислямизиране на модерността, сп. „Богословска мисъл“, бр. 1-2/2005; Мюсюлманката между традицията и модерността. С., 2004; Публичността – място за среща на християнството и исляма в България. – В: Библия. Култура. Диалог. Т. I, С., 2010; Свободата на човешката воля и могъществото на предопределението в исляма. Сп. „Духовна култура“, 7/2003; Суфизмът – мистичната духовност в исляма. Сп. „Духовна култура“, 2/2003; Християнско-ислямският диалог в България като отговор на световните предизвикателства. Сп. „Духовна култура“, 2/2006; Християнство и ислям. Пътят от противопоставяне към „пречистване на историческата памет“. Сп. „Духовна култура“, 2/2004; Шериятът и основните човешки права. Сп. „Богословска мисъл“, 1-2/2003; Предизвикателства пред мюсюлманската общност в България в контекста на ислямското възраждане. – Във: Военен журнал, бр. 1/ 2013; Секуларизираната религиозност. С., 2018 и др.

Освен посочените автори и техните разработки, особено полезни за мен в процеса на работа беше и социологическият поглед на доц. Веселин Босаков, който е фокусиран върху ислямската общност в България (Идентичност и многообразие на исляма в България. С., 2006; Интеграция на мюсюлманите в България. С., 2010; Ислям и модерност. С., 2015; Ислям, модерност, ислямска модерност. – В: Международен тематичен сборник: Религия, ценности, ортодоксалност: Религията и науката в 21 век“. С., 2014; Специфика на самоопределението при българите мюсюлмани. – В: Тематичен сборник „Религия, ценности, ортодоксалност и интеркултурен диалог“. С., 2012; Трансформации в конституирането и публичната презентация на мюсюлманската общност в България. – В: Хуманизъм. Наука. Религия. Тематичен сборник. С., 2016; Трансформация на исляма в България. – В: Динамика на световните религии и значение на ортодоксалността. Научно-изследователска група религиозно-философски парадигми и интеркултурен диалог (секция „Религия“, ИИОЗ-БАН, СУ „Св. Климент Охридски“, ВТУ, СПб ГУ, Елецкий университет и РКИЦ – София), съвместно с философско списание Идеи, бр. 7А, ноември 2011). Да спомена и две авторки, чиито разработки също са пряко свързани с темата на дисертационното съчинение: проф. Богдана Тодорова: Ислямските секти в България и възможните им деструктивни прояви. – Във: Вероизповедания и нови религиозни движения в България – проблеми и перспективи на прага на Европейския съюз. С., 2007, както и д-р Христина Йорданова с нейната монография: „Настъплението на радикалния ислям. Златната саудитска верига срещу Европа“. В. Т., 2018.

1.6. Структура на изследването

Дисертационният труд се състои от Предговор, Увод, четири глави, всяка с три параграфа, Изводи след всяка глава, Заключение, Списък със съкращенията, Използвана литература (общ брой 273 книжни тела, от които 250 на кирилица, 23 на латиница, 17 електронни сайта) и Приложения.

II. Изложение

Първа глава насочва вниманието към т. нар. предислямски период, който е наречен джахилия; времето на прехода от езичество към монотеизъм и ранната история на исляма.

Разгледаните проблеми в първа глава на дисертационния труд посочват различните хипотези за зараждането на исляма в Арабския полуостров, който, оказва се, не е изолиран от политическите процеси на своето време, макар и да не е под властта на заобикалящите го империи – Византия и Персия.

Походите към Арабия, задълбочаващата се социална криза, упадъкът на ценностите и разрушаването на племенната солидарност тласкат към търсене, което е подпомагано както от т. нар. ханифи, така и от проникващите в Арабския полуостров юдаизъм и християнство. Тези обективни предпоставки свидетелстват за появата и развитието на исляма и неговите институции, които ще наложат и различен модел на обществена организация, чужда на познатите в полуострова.

Мюсюлманите откриват в базисните доктринални постановки и религиозната практика образцовия модел на поведение, който формира тяхната идентичност.

Мохамед, който е определян и като първи имам, поставя основна цел – да наложи и утвърди монотеизма сред политеистичните вярвания, такъв, какъвто го проповядва и вижда той самият. Така обединяването на арабските племена се определя като негова гражданска, а завоюването на нови територии – като негова основна политическа цел.

За да затвърди „открояването“ на вярата си, Мохамед утвърждава основите на ислямската доктрина: вярата в единия, единствен бог, както и личната си пророческа мисия. Изразяването на практическата религиозна практика също е от особено значение и особено молитвата, която е основата, върху която е надградена ислямската теология и култ, превръщащи се в течение на времето в „камъка за препъване“ относно общуването с другите религии.

Втора глава проследява взаимодействието на исляма с другите религии – юдаизма и християнството, в началото на VII век и то най-вече във византийската литература.

Християнският диспут с исляма е на доктринална основа: ислямът е разглеждан като ерес, което проличава от текстовете на християнските свети отци и автори – полемисти. Византийската литература с полемичен характер определя и официалното отношение на Църквата към исляма, което, както е посочено в текста, варира от добронамерено до крайно отрицателно.

Тази полемика преминава на терен и по българските земи още в началото на създаването на Българската държава. Първият български владетел хан Тервел е този, който подпомага отблъскването на ислямското нашествие, достигнало до стените на величествения Константинопол (Цариград) през 718 г. Два столетия по-късно, свети цар Борис I е изправен пред избора чия религиозна традиция да наложи в страната си, след отхвърлянето на старите езически корени. Водени от принципите на исляма за разпространение на вярата си, арабски проповедници са в

готовност да наложат ислямизиране на българското население, като разпространяват сред народа ислямска книжнина. Пет века по-късно, по времето на Търновския патриарх Евтимий – България е поробена под знака на полумесеца. Християнството е подложено на гонения, а ислямът е посочен като единствения правилен избор.

Макар и бегло се проследява и мюсюлманската общност след Освобождението на България от турско робство. Българският народ, който донякъде е асимилиран не само политически и културно, но и религиозно, е изправен пред друг проблем – приемането на българите, които по време на робството са запазили живота си, но са приели исляма, отстъпвайки от своята вяра, култура и история. Това е и главният проблем – тези българи биват възприемани и обвинявани като предатели и отстъпници от вярата на предците си. Маркират се процесите, които влияят върху мюсюлманската общност, включително и какво е влиянието на православната общност с нейните представители върху българските мюсюлмани (помаци).

Проследени са интересни и важни процеси сред религиозните общности в най-новата българска история. Атеистичният държавен режим от близкото минало не подминава и мюсюлманската общност. Опитът за асимилация на изповядващите исляма, води след себе си до т. нар. „Възродителен процес“ – едно от най-позорните събития в историята на България, което и до днес остава рана за мюсюлманите в страната ни. Този процес на асимилиране на мюсюлманите в страната протича през различни периоди – веднага след Освобождението, по време на Първата и Втората световни войни, както и след тях; в края на атеистичния режим.

Трета глава е посветена на мюсюлманското вероизповедание, което не спира да търси и отстоява своята валидност и легитимност, а централизирането на мюсюлманската общност се осъществява чрез Главно мюфтийство. Тук се проследява развитието на мюфтийската система в

България и нейната зависимост от шейхуисляма в Турция, линия, която продължава и до днес.

Разглеждат се процесите, пред които е изправена мюсюлманската общност у нас – секуларизация, ре и проислямизация, радикализация, както и придържането към традицията. Наред с представяне и анализ на съвременните процеси сред мюсюлманската общност, са потърсени и причините за радикализирането на религиозна основа. Какви са симптомите на тези процеси, кои и какви са нахлуващите нови течения, които внасят ислямски фундаментализъм и радикализъм, са все въпроси, на които се търси отговор в тази трета глава.

Със своя етнически модел България (засега) не е рискова държава, заплашвана от религиозен фундаментализъм, което обаче не означава, че няма някои рискови предпоставки. Обръщаме внимание на някои неуредици от институционален характер в ислямското вероизповедание, които предоставят възможност радикално настроени вярващи свободно да разпространяват своите възгледи сред мюсюлманите. Посочена е и липсата на компетентни и достатъчно на брой отговорни лица от страна на мюсюлманското вероизповедание и министерство на образованието, които да оказват контрол върху качеството и съдържанието на преподавания материал.

Вторият рисков фактор, който се анализира, е дългогодишната липса на религиозно образование в България, което довежда до безкритично възприемане на всяко знание за исляма, особено от млади хора, които са получили религиозно обучение в чужбина. По този начин и без никакъв контрол те придобиват знания за ислямската религия, а след това, завръщайки се в България, налагат религиозна традиция, която е чужда на изповядваната в страната.

Следващата опасност, която е предмет на изследване, е свързана с опитите за самозатварянето на отделни общности, като последица от

разделянето на мюсюлманите по етнически признак. В тази насока не бива да се подценяват и опитите за създаването на финансова зависимост от направления на исляма (чрез организации с нестопанска цел или отделни емисари), които са чужди на традицията в България. Посочени са основните държави където голяма част от мюсюлманите получават своето религиозно образование.

Ако тези рискови предпоставки не се вземат предвид, или се подценят, тогава, те биха улеснили радикализирането на религиозна основа. Конкретно относно процесите на реислямизация и секуларизация, подчертахме, че те не трябва да се подценяват, тъй като са входна врата за радикализация на религиозна основа. Най-податливи на радикализация, според направените изследвания и анализи, са българите мюсюлмани, ромите мюсюлмани и част от алиантите.

Проблемът е в неясната идентичност на част от мюсюлманите, която поражда необходимост да търсят подкрепа и сигурност чрез изграждането на институция, която да бъде техен гарант за равноправие и спокоен начин на живот в страната. Постигането на институционалната независимост за мюсюлманите в България за тях е от важно значение, а проблемът за самостоятелността на Мюсюлманското вероизповедание е ключов за обединяване на общността, както и за прекратяване на намеса, идваща отвъд пределите на страната. Посочена е зависимостта, която се изразява най-вече в две направления – финансово и кадрово.

Четвърта глава очертава възможния път за преодоляване на тревожните тенденции, а именно пътят на религиозното образование, на интеграцията и на междурелигиозния диалог.

Така, разрешаването на проблемите в мюсюлманската общност – както вътрешни, така и обърнати към останалите – е възможно, само при образован, интегриран и диалогичен духовен елит; анализират се и актуалните проблеми на Главно мюфтийство, като най-сериозният е

липсата на достатъчно кадри и на достатъчно на брой образовани духовници, които да следват традицията в страната. Бъдещето на младите хора и тяхното религиозно ограмотяване е от първостепенно значение за религиозните общности в страната.

Българската православна църква, както и Главно мюфтийство, са двете основни вероизповедания, които са определяни като традиционни, и които категорично изразяват желанието си за въвеждане на религиозно образование в българските училища. Като израз на тази загриженост, Светият Синод на БПЦ извърши важно и значимо дело в полза на религиозното образование – написване на учебници по „Религия-Православие“, обхващащи трите етапа на обучение: начален, основен и среден (от 1-ви до 12-ти клас). Акцентът е върху изготвянето на учебните пособия – не чрез метода на „превода“, а посредством самостоятелно изготвяне на учебници, които са и първите след атеистичната държавна власт в страната.

Единствено чрез образованието се полага началото и на градивния диалог, който начева от духовните водачи, на институционално ниво, а оттук е и примерът за всички останали нива.

Пътят, който се посочва като най-успешен, е образованието, задълбоченото познаване на собствената вяра и традиция, както и интеграцията в обществото. Това е възможността за формирането на по-задълбочено и добронамерено отношение към другия по вяра, такова, което да се изразява не само в приетото традиционно-битово ниво, на всекидневно общуване, а и сред институционалните представителства в страната.

Св. Синод на БПЦ и ГМ чрез своите прояви на междурелигиозно сътрудничество показват, че единственият възможен път към мирното съвместно съжителство е този на религиозното образование – чрез което се придобива знание за собствената религиозна традиция; интеграцията –

чрез която се проявява излизането от капсулираната среда и диалогът, който е основан на ценности и уважение към другия човек, който също е по Божий образ.

Описва се институционалният диалог между Българската Православна Църква и Главно Мюфтийство: диалогът на институционално ниво е налице, отчасти е виден и сред академичните среди, като е посочена неговата съществена роля, която трябва да се усили и усилията да се разгърне и в публичността, а не да остава само в битов план.

III. Заключение

Независимо от трудността да преодолее смесването между изследването на обекта – исляма – и моята православна вяра и принадлежност, съм се водел от дълбокото си уважение към една религия и съответно традиция, които са с различна психология, стил на човекознание и житейски опит.

Изследването на основните постулати на исляма, на неговото развитие и полемика с християнството са изключително интересни и важни теми, които се нуждаят от непрестанно изследване.

Преди началото на VII век ислямското учение не е познато във византийската литература; за исляма християнството е променена и изкривена версия на исляма, за християнството – ислямът е заимствал от предхождащата го юдео-християнска традиция, но е изопачил взетото поради невъзможност да разбере християнството в неговата дълбочина.

В зората на християнския диспут с исляма, той в по-голяма степен е разглеждан като ерес, което проличава от текстовете на християнските свети отци и автори – полемисти. Византийската литература с полемичен характер определя и официалното отношение на Църквата.

Мюсюлманите в страната си дават сметка, че нямат представителство на чисто институционално ниво. Всяка религия има свое институционално

представителство, което е техният гарант за застъпничество както спрямо вътрешни проблеми на общността, така и пред външни фактори. Основаването на мюсюлманската институция – Главно мюфтийство – е от важно значение за мюсюлманите у нас, защото предполага независимост.

Изследването на процесите, които протичат сред българската мюсюлманска общност, показва, че те са разделени в няколко отношения: етническо, религиозно и политическо.

Маркерът на общността до голяма степен остава общ – вярата в Аллах и пророческата мисия на Мохамед, независимо дали говорим за сунити или за шиити. Освен религиозният от значение се оказва и етническият маркер, който до голяма степен става проводник на разночетения в мюсюлманската общност. Както установихме, наблюдава се и успешна, но и не толкова успешна интеграция на част от мюсюлманите, което е вход за нахлуването в България на крайни религиозни течения, които прокламират доктрините на исляма по начин, който не е традиционен за страната.

Наред с религиозния и етническият фактор, беше разгледано и влиянието от страна на политиката, която бива използвана като инструмент на властта и като начин както за разпространение на исляма, така и за обединение на мюсюлманската общност.

Засилват се и настроенията сред младото поколение мюсюлмани, което е повлияно от модерното, но е против „западното“. Това ограничаване от Запада, разпознаването на християнска Европа като живееща в състояние на джахилия, поражда опасност от радикализиране на религиозна основа.

Постигането на институционална независимост за мюсюлманите в страната е от важно значение, а проблемът за самостоятелността на Мюсюлманското вероизповедание е изведен като ключов както за обединяване на общността, така и за недопускането на външна намеса.

Разрешаването на проблемите в мюсюлманската общност – и вътрешни, и външни – е възможно, само при образован, интегриран и диалогичен

духовен елит. Този проблем е подчертан като съществен и в дисертационния текст – липсата на достатъчно кадри и на достатъчно на брой образовани духовници в Главно мюфтийство. Бъдещето на младите хора и тяхното религиозно ограмотяване е от първостепенно значение за религиозните общности в страната.

Българската православна църква, както и Главно мюфтийство, са двете основни вероизповедания, които категорично изразяват желанието си за въвеждане на религиозно образование в българските училища. Делото, което извърши Св. Синод: написването на учебници по „Религия–Православие“ от 1 до 12 клас, е епохално. За разлика от други вероизповедания, които изготвиха учебниците си по религия чрез метода на „превода“, Светият Синод на БПЦ написа учебници, които са първите по рода си след атеистичната държавна власт.

Градивният диалог започва от духовните водачи на институционално ниво, а оттук е и примерът за всички останали нива. Пътят, който би довел до добри резултати, е образованието, което дава възможност за изграждане на добронамерено отношение към другия по вяра. Св. Синод на БПЦ и Главно мюфтийство чрез своите прояви на междурелигиозно сътрудничество показват, че единственият възможен път към мирното съвместно съжителство е този на религиозното образование, интеграцията и диалога.

Страната ни е сред малкото примери на дълго съжителство между християнството и исляма. Поради историческото ни минало нашето отношение като християни към мюсюлманите в известна степен продължава да е резултат от личното ни отчуждение към тях. И ако в миналото подобно поведение е било разбираемо, защото е спомогнало за запазване на националността ни, днес то е неприемливо, защото поражда предубеденост и омраза.

Анализът показва, че процесите на радикализация, които са характерни за Европа, не са еднакви с тези, които протичат в България. Ислямът, разпознаван като радикален у нас, е по-либерален и от най-умерения на Запад. В страната ни има различни етноси, а фактор за успеха и затвърждаването на екстремизма на религиозна основа е монолитното единство на мюсюлманите. Поради различни причини и показатели, мюсюлманската общност у нас не е единна, а е силно фрагментирана. Наличието на т. нар. битов ислям и фактът, че сред мюсюлманската общност в България, която засега не е монолитна, няма много имигранти, се оказват пречка пред радикализацията.

Сред мюсюлманите в България протичат сложни и многопластови процеси, които е нужно трезво, но и спокойно да се наблюдават и анализират. Няма съмнение, че настъпват важни промени, в които главна роля ще имат младите мюсюлмани. Те са бъдещият духовен елит, те ще разгръщат новите възможности, както и посоките и динамиката на процесите – реислямизация, интеграция или радикализация. Кой път ще изберат, този на интеграцията и мирното съжителство или този на радикализацията, зависи и от това, дали ние като християни ще влезем в диалог с мюсюлманите.

Въпросът за диалога между християнството и исляма в България е не само богословски по характера си, защото той е и въпрос за определяне на самосъзнанието на всяка от двете религии пред лицето на съвременните предизвикателства.

Следователно, проблемите на вярващите – както християни, така и мюсюлмани – в днешната нова световна действителност, могат да намерят своето разрешение и чрез духовното служение на религиите.

Времето, в което живее днешното човечество, е време на пандемия, то е време и трудно, и усилено. И макар като хора да сме с различна вяра, е необходимо както ние християните, така и мюсюлманите, постепенно да

утвърждаваме в нашето общество отношения на спокойна взаимност в свободата, толерантността (която, разбира се, има своите граници) и справедливостта. Свободата, уважението към всеки човек, дори и той да е с вяра, различна от нашата, както и общата ни гражданска и социална отговорност (особено в днешното време на изпитания) ще прибавят положителни страници към историята на нашата родина, в която убеден съм, че ще продължаваме да живеем заедно – в мир и разбирателство.

IV. Научни приноси

1. Дисертационният труд очертава състоянието на мюсюлманската общност в България като, от една страна, изследва причините, довели до динамичните процеси в нея, а от втора – предлага анализ на последствията от тези процеси.

2. Дисертационното съчинение е първи опит в българското православно богословие през призмата на „История на монотеистичните религии“ да се изследва на институционално ниво отношението „Православие – ислям“ в български контекст.

3. Дисертационният труд извежда образованието и служението като пътища за преодоляване на религиозния екстремизъм; трудът е подходящ за обучението на студентите по богословие в специалността „Религията в Европа“, предвид основното му послание: независимо от проблемите в мюсюлманската общност у нас, тя продължава да е пример за модел с европейско измерение.

V. Публикации по темата на дисертацията

1. *Здравко Кънев*, Разбиране за Словото според християнската и ислямската традиции, Forum Theologicum Sardicense – Богословска мисъл, брой: 2/2018, редактор/и: доц. д-р С. Риболов; доц. д-р П. Павлов, издателство: Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 2021, стр.:115-127, ISSN (print):1310-7909

2. *Здравко Кънев*, Фундаментализмът: тъмната страна на религията, Православие – традиция и съвременност, том VI, редактор/и: доц. Ст. Чиликов, доц. д-р Е. Арнаудова, издателство: Пловдивски университет "Св. Паисий Хилендарски", 2020, стр.: 91-101, ISSN (print): 978-619-7249-65-1, ISBN: 978-619-7249-65-1, PhD

3. *Здравко Кънев*, Ерес 101 на св. Йоан Дамаскин (коранични и доктринални аргументи срещу иконопочитанието), под печат.